

Karl W. Schwarz

JOŽEFINSKI TOLERANČNI PATENT IN NJEGOV POMEN ZA EVANGELIČANSKO MANJŠINO V SLOVENIJI

Uvod

Naloga, ki sem si jo zastavil,¹ je bila in je zahtevna, saj je treba upoštevati različne pravne tradicije, ki so veljale v Sloveniji: versko pravo Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, kakor je bilo kodificirano v augsburškem verskem miru (1555) in vestfalskem miru (*Instrumentum pacis Osnabrugensis* 1648), avstrijsko teritorialno pravo, ki je veljalo v Vojvodini Kranjski, tolerančni patent (1781), jožefinski patent o zakonski zvezi (1783) in Splošni državljanski zakonik (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, ABGB, 1811), posebej pa še ogrsko versko pravo, ki je skušalo zagotoviti versko svobodo v mirovnih pogodbah na Dunaju (1606), v Mikulovu (1612), Linzu (1645) in Szatmarju (1711) in z ustreznimi sklepi deželnih zborov (1608, 1622, 1625, 1647), potem sklepe deželnih zborov v Sopronu (1681, art. XXV, XXVI) in Bratislavi (1687, 1708), pa Karlove resolucije (1731, 1734), tolerančni patent za Ogrsko (1781) in verske zakone deželnega zbora 1790/91 (art. XXVI), 1843/44 (art. III) in 1848 (art. XX). Pri predelavi rokopisa sem imel pred očmi predvsem eno življenjsko vprašanje majhne manjšinske Cerkve v Sloveniji, ki pa

- 1 Predavanje na slovesnosti Evangeličanske cerkve v Puconcih 16. 9. 2011 ob 230. obletnici tolerančnega patenta Jožefa II. Predavatelj je besedilo predavanja pozneje nekoliko predelal in dopolnil z informacijami o protestantizmu v Sloveniji, posebej v Prekmurju ter ga tako pripravil za objavo v zborniku v počastitev jubileja Johanna Paarhammerja, avstrijskega pravnega zgodovinarja in kanonista. Pripravljen besedilo je odstopil v objavo/prevod tudi naši reviji. Informacijo o Sloveniji, namenjeno nemškim bralcem, smo v prevodu izpustili. (Pojasnilo urednika.)

ga nasploh srečamo povsod in pomeni žgoče kulturnopolitično in medkonfesionalno vprašanje, saj je obravnavano na različnih ravneh in z različnih vidikov: *vprašanje zakonske zveze med pripadniki različnih veroizpovedi in verske vzgoje otrok v takih zvezah*. Včasih je bilo to poimenovano kot pravo, ki ureja »mešane zakone«, in to izključno z vidika (katoliškega) kanonskega prava. Danes se pri tem kaže pomembna ekumenska naloga,² ki naj upošteva, da take zveze povezujejo različne konfesije in poudari medcerkveno odgovornost za take zakonske zveze pri poroki in pred njo, pa tudi pri pastoralni skrbi po njej. V tem kontekstu dobiva zahtevana zaveza katoliškega zakonskega partnerja, da bo katoliško vzgajal otroke, nujno novo tolmačenje, ki naj upošteva vest nekatoliškega partnerja.³ Drug pomemben vidik je civilna zakonska zveza kot ozadje cerkvenih porok.⁴

Protestantizem v Sloveniji/Prekmurju

V Prekmurju se je reformacija uveljavila v 40. letih 16. stoletja,⁵ ko so se velike plemiške rodbine (Banffy, Erdödy, Batthyany, Zrinyi/Zrinski, Nádasdy) opredelile za novi nauk in kot lastniki patronatov postavile »novoverne« pridigarje. To je povsem podobno dogajanju

- 2 Silvia Hell, Die konfessionsverschiedene Ehe. Vom Problemfall zum verbindenden Modell. Freiburg 1998.
- 3 Christine Gleixner, Antworten auf gemeinsamen Herausforderungen, v: Begegnung und Inspiration. 50 Jahre Ökumene in Österreich. Wien-Graz-Klagenfurt 2008, 21-30, 22.
- 4 Walter Weinberger, Republik Slowenien. V: Wilhelm Rees (ur.), Katholische Kirche im neuen Europa. Religionsunterricht, Finanzierung und Ehe in kirchlichem und staatlichem Recht. Wien-Berlin-Münster 2007, 445-454; Lovro Šturm, Staat und Kirche in Slowenien, v Gerhard Robbers (ur.), Staat und Kirche in der EU, Baden-Baden 2005, 509-532; Wolfgang Lienemann/Hans Richard Reuter(ur.), Das Recht der Religionsgemeinschaften in Mittel- Ost- und Südosteuropa, Baden-Baden 2005, 473-494; Wilhelm Rees, Staat und Kirche in Österreich und Slowenien, v Dieter Binder/Klaus Lüdicke/Hans Paarheimer (ur.), Kirche in einer Säkularisierten Gesellschaft, Innsbruck-Wien-Bozen 2006, 121-152.
- 5 Andrej Hozjan, Abriss der reformatorischen und gegenreformatorischen Ereignisse in Prekmurje von 16. bis 18. Jahrhundert, v: Vincenc Rašp (ur.), Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, Wien-Ljubljana 2011, 97-106.

v Avstriji, kjer so reformacijo propagirali stanovi, tako da je veljala kot »stanovska religija«. ⁶ Tudi z območja med Muro in Rabo so odhajali študenti v Wittenberg in po vrnitvi v domovino razširjali novi nauk. Protireformacija, ki se je začela leta 1598 v deželah Notranje Avstrije, je vrgla svojo senco tudi na Prekmurje. Rodbina Nádasdy je sprejela v Petanjcih begunce, »eksulante«, iz Gradca, evangeličani iz Notranje Avstrije pa so prihajali k božji službi v Prekmurje. ⁷ Rekatolizacijski pritisk je naraščal z jezuitsko propagando: jezuiti so bili od leta 1572 nastanjeni v Gradcu in so formirali tamkajšnjo univerzo kot teološko središče protireformacije. ⁸ Propagator protireformacije je postal Peter Pazmany (1570–1637), ki je izhajal iz protestantske družine; pospeševal je spreobračanje k papeški Cerkvi predvsem med visokim plemstvom. Eden prvih plemičev v Prekmurju, ki je prestopil, je bil leta 1608 Krištof Banffy, posnemale pa ga druge plemiške družine, med njimi Nádasdyji, ki so zahtevali, da jim sledijo tudi podložniki in se podredijo vladajoči Cerkvi. To pa v Prekmurju ni uspelo: evangeličani so se upirali ali odlagali opredelitev in uspevali celo doseči neko avtonomijo in neodvisnost svojih skupnosti.

Močni protireformacijski ukrepi so se začeli šele v drugi polovici 17. stoletja. Po zmagoviti bitki z Osmani pri Monoštru (1664) in razočaranju nad nato sklenjenim vavárskim mirovnim sporazumom so ugledni ogrski plemiči, med njimi tudi (rimskokatoliški) palatin (cesarski namestnik na Ogrskem) Ferenc Wesselényi (1605–1667), začeli spletati protihabsburško zaroto, ki pa je bila izdana. To je bil povod, da so Habsburžani razglasili dotedanjo ustavo za zlorabljeno in zapravljeno, odpravili dotedanji položaj stanov in uvedli odkriti absolutizem. ⁹ V desetletju 1671–1681 je ogrski prote-

6 Rudof Leeb, *Der Streit um den wahren Glauben*, v: Rudolf Leeb in drugi, *Geschichte des Christentums in Österreich*, Wien 2003, 145, 279, 147.

7 Jože Vugrinec (ur.), *Protestantizem – zatočišče izgnanih v Petanjcih*, Murska Sobota 2000.

8 Maximilian Liebmann, *Die Gründung der Grazer Universität und die Jesuiten*, v France Dolinar in drugi (ur.), *Katoliška prenova in protireformacija v notranje-avstrijskih deželah 1564-1628*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1994, 77-84.

9 Oto Luthar (ur.), *The Land Between. A Historia of Slovenia*. Frankfurt/M 2008, 220 ff.

stantizem doživel najhujšo protireformacijo – govori se o »desetletju žalovanja«. Takrat so bili protestantski pastori in učitelji v insceniranih procesih obsojeni, če niso prostovoljno odšli iz dežele, cerkve pa so bile vernikom odvzete.¹⁰ Zaradi upora kralj ni bil več zavezan mirovnim sklepom iz let 1606, 1624 in 1645 in deželnim zakonom, ki so protestantom zagotavljali versko svobodo. Ideološko utemeljitev preganjanja je dal polemični spis katoliškega škofa Georga Barsonya *Veritas toti mundo declarata*. Preganjanje naj bi bilo legitimno že zato, ker protestanti škodujejo rimskokatoliški religiji. Državni zbor v Sopronu 1681 je sicer končal to obdobje, ni pa odpravil pritiska na preostalo evangeličansko prebivalstvo. V členu (artiklu) XXVI je uvedel kot rešitev seznam dovoljenih protestantskih verskih skupnosti – tako imenovanih artikularnih cerkev oz. krajev – v posameznih komitatih (okrožjih), v katerih je bilo edino dopuščeno javno protestantsko bogoslužje (*exercitium religionis publicum*). Ker v Prekmurju ni bilo nobene take artikularne skupnosti, se je protestantizem lahko ohranjal le skrito, brez lastnih duhovnikov; k božji službi so morali protestanti hoditi daleč v artikularne skupnosti v Nemes Csó in Surd (Šurd).

Tam sta blagoslovljeno službo opravila dva teologa iz Prekmurja. Števan Kuzmič (1723–1779) je kot učitelj in vodja šole, pastor in religiozni pisec (objavil je slovenski abecednik in mali katekizem ter prevod *Nove zaveze*) odločilno prispeval k etničnemu, jezikovnemu in konfesionalnemu profiliranju slovenskega prebivalstva v Prekmurju.¹¹ Njegov učenec Mihael Bakoš (1742–1803) je bil najprej učitelj v Nemes Csóju (1768), potem pastor v Šurdu (1779) ter končno v Puconcih, kot prvi po tolerančnem patentu ustanovljeni luteranski skupnosti v Prekmurju (1783).¹² Zaslužni duhovnik je s

10 Zoltan Csepregi, *Das Königliche Ungarn im Jahrhundert der Toleranz*, v: Rudolf Leeb/ Martin Scheutz/Dietmar Weigl (ur.), *Geheimprotestantismus und evangelischen Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17/18. Jahrhundert)*, Wien-München 2009, 299-330.

11 Prav tam, 318; Gisella Lambrecht, *Nemescso als Pflanzstelle des halleschen Pietismus*, *Wiss. Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* 68, Halle 1988, 35-42.

12 Franc Kuzmič, *Aus der Vergangenheit in die Zukunft/Iz preteklosti v prihodnost*, Murska Sobota 2006, 29 ff.

svojo slovensko agendo utrdil skupnosti, ki so leta 1790 štejele okrog 12.000 članov. Leta 1792 se Puconcem, Križevcem in Hodošu pridružijo še Bodonci.

Jožefinska toleranca

Jožefinska politika do »nekatoličanov« je bila opisana s pojmom tolerance.¹³ »Prava krščanska toleranca« naj bi bila ena od korenin nove politike cesarja Jožefa II.: velika korist za religijo in državo, ki izhaja iz prave krščanske tolerance, naj bi cesarja spodbudila, da je odpravil pravno ilegalnost kriptoprotestantov svojih deželah. Na to so se lahko oprli tudi evangeličani v Prekmurju in ustanovili tri tolerančne skupnosti (občine, fare). Ne glede na svoj različni pravni položaj v Ogrskem kraljestvu so postale uporabnice tolerance.

Toleranca takrat ni (bila) neka krepost in tudi nima pozitivne konotacije, kakršno ima v sedanji govorni rabi; gre za pravni pojem iz verskega prava Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti. V vestfalski mirovni pogodbi 1648 (IPO V, 34) je bilo zapisano, da naj bodo tisti podložniki, katerih versko prakticiranje v normalnem letu 1624 še ni bilo ali ni bilo več opaženo, »popustljivo tolerirani« (*patienter tolerantur*) in naj jim bo dovoljena domača/hišna verska praksa (*devotio domestica*). Tako restriktivno razumevanje tolerance je imel pred očmi cesarjev sodobnik Johann Wolfgang Goethe (1749–1832), ko je izrekel znamenito pripombo: »Tolerirati, dopuščati, pomeni žaliti.« Zato naj bo le nekaj prehodnega na poti k priznanju.¹⁴

Jožefinska ureditev tolerance je izhajala iz pravnega miselnega vzorca, ki se je uveljavil v cesarstvu. Husitska tradicija v njej ni imela

13 Primerjaj oba jubilejna zbornika, ki ju je izdal Peter F. Barton (*Im Zeichen der Toleranz; Im Lichte der Toleranz*). Najnovejša dela: Gustav Reingrabner, *Um Glauben und Freiheit*, Frankfurt/M: 2007, 79 ff; Christopher Link, *Protestantismus in Österreich*, Wien 2007, 27 ff; isti, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, München 2010, 110 ff; Karl W. Schwarz, *Zur Rechtsgeschichte des österreichischen Protestantismus*, v: ZRG Kan, Abt. 95 (2009), 554 ff.

14 Johann Wolfgang Goethe, izrek št. 875, v: *Maxime und Reflexionen* (= *Münchener Weksaufgabe XII*), München 1998, 385.

mesta; ignorirala je dejstva, da je na Češkem že v 15. stoletju prišlo do verskoprnega pluralizma (verski mir v Kutni Hori 1485). V eni točki pa je presegla ozke meje verskega prava cesarstva. Jožef II. je namreč suvereno obšel določila vestfalskega miru (VII § 2), da v cesarstvu razen luteranske in reformirane (kalvinske) ne more biti sprejeta nobena druga veroizpoved. V svoj koncept je vključil tudi z Rimom nezdružene grke (pravoslavne), še več, grška skupnost sv. Jurija na Dunaju je dobila celo pravico do javnega bogoslužja (*exercitium religionis publicum*).¹⁵ Zato lahko najdemo na fasadi hiše na dunajskem Fleischmarktu napis, s katerim so uporabniki tolerančnega patenta izrazili posebno počastitev cesarja. Podobne napisa najdemo tudi v evangeličanskih tolerančnih skupnostih: »Ta hiša je minljiva, toda Jožefova slava ni, dal nam je toleranco, ki daje nesmrtnost.«¹⁶ Nasprotno pa Jožef II. ni vključil čeških bratov. S težkim srcem so se morali odločati med AB in HB, med *Augsburško veroizpovedjo* (1530) in *Drugo helvetsko veroizpovedjo* (*Confessio Helvetica Posterior*, 1566). To je pripeljalo do verskih sporov, ki jih je še danes občutiti na Češkem in Moravskem.

Cesar Jožef II. se je gibal v podedovanih okvirih. Kanonistika je z uporabo sheme o pravilu in izjemi dala vladarju pravico, da sme v primerih *inevitabilis necessitatis*, neizogibne nujnosti – če ne zmore drugače preprečiti še večje škode za religijo – podložnikom, ki ne sprejemajo »prave« religije, dovoliti svobodno izvajanje njihove religije.¹⁷ Jožefinska ureditev je natanko ustrezala odnosom med pravilom in izjemo: upoštevala je napotilo o dovolitvi manjšega zla, da bi preprečili večje (*minus malum permittitur, ut evitetur maius*) in razliko med *religio vera* in *religio falsa*. Bila je še milje daleč od pruske države, ki sicer tudi ni izenačevala tolerance z ravnodušnostjo, se je pa vendarle približala legitimnosti verskega pluralizma, kot lahko

15 Ernst Christopher Suttner, Die Toleranzgesetzgebung Josephs II. und die Orthodoxie in Habsburgerreich. V: Im Zeichen der Toleranz (kot v op. 13), 93-100.

16 Alexander Hanisch-Wolfram/Wilhelm Wadl (ur.), Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Katalog zur Kärntner Landesausstellung Fresach 2011, Klagenfurt 2011, 119.

17 Stephan von Rautenstrauch, Synopsis Juris Ecclesiastici Publici et Privati, quod per terras haereditarias Augustissimae Imperatricis Mar. Theresiae obtinet, Vindobonae 1776, P. III n. 146.

spoznamo, denimo, iz opazke kralja Friderika II. (Berlin 22. junija 1740):¹⁸ »Vse religije morajo biti tolerirane in *fiscal* [davčni urad] mora le paziti, da nobeden ne škoduje drugemu, kajti tu se mora vsak zveličati na svoj način (Hier muss ein jeder nach seiner Fasson Selisch werden).«

Pred tako politiko bi se Marija Terezija lahko le pokrižala. Sumila je svojega sina, da hoče slediti vzgledu pruskega kralja, deklariranega kralja razsvetljenstva. Leta 1777 je zaradi trde politike svoje matere do kriptoprotestantizma hotel Jožef odstopiti od svojega sovladarstva, a je vendar čutil veliko potrebo, da mater pomiri in ji dokaže svojo pravovernost.¹⁹ V primerjavi z jasno urejenim svetom Marije Terezije, ki se je še čutila osebno odgovorno za večno blaženost svojih podložnikov, je Jožef že šel korak dalje. V svojem izobraževanju za vladarskega naslednika se je seznanil z naravno-pravno šolo zgodnjega nemškega razsvetljenstva, s spoznanjem Samuela von Pufendorfa (1632–1694), da države niso bile ustanovljene zaradi religije.²⁰ Če pa to drži, potem tudi skrb za zveličanje duš podložnikov ne sodi med legitimne državne naloge. Jožef II. je pri takih sklepanjih še zelo previden, vsekakor pa najdemo take tone v vznemirljivem dopisovanju z materjo za božič 1777. Predvsem se je moral truditi, da dokaže, kako pojma tolerance ne gre zamenjavati z ravnodušnostjo. Pisal je, da bo storil vse, da bodo podložniki sprejemali njegovo in materino veroizpoved in da bo dosežena »dobra enotnost v religiji« (kar je bil ključni varnostnopolitični postulat). Toda tega ni bilo mogoče doseči – niti z misijonskimi postajami ali »hišami za spreobračanje« niti s preseljevanjem protestantov na Sedmograško (nazadnje iz Štajerske leta 1776²¹). In

18 Heribert Raab (ur.), Kirche und Staat, München 1966, 194.

19 Heinrich Lutz, Das Toleranzpatent von 1781 im Kontext der europäischen Aufklärung (1981), ponatis v: isti, Politik, Kultur und Religion im Werdeprozess der frühen Neuzeit, Klagenfurt 1982, 292-306, 296 ff.

20 Christopher Link, Josephinische Toleranzpatente (1781) und Wöllnersches Religionsedikt (1788), v: Harm Klueping (ur.), Irenik und Antikonfessionalismus im 17. und 18. Jahrhundert, Hildesheim 2003, 295-324, 299; isti, Kirchliche Rechtsgeschichte, München 2010, 100 ff.

21 Dieter Knall, Aus der Heimat gedrängt. Zwangsumsiedlung steirischer Protestanten nach Siebenbürgen unter Maria Theresia, Graz 2002.

ker so bili – kot je nekoč priostreno zapisal zgodovinar – »vlada zbegana, uradi nemočni, odredbe neuspešne, kazni neučinkovite in upanje na rekatolizacijo brezizgledno«,²² je cesar vrata za izjemo od pravila širše odprl. Izjema se je seveda morala pojmovno vezati na pravilo: »izjema« so bili v jožefinskem uradniškem jeziku zato »nekatoličani«.

Patosu uradnih utemeljitev tolerance so v patentu sledila izvedbena določila, ki so opisala ozek okvir dopuščene. Zaradi teh ozkih meja se ni zaman govorilo o »nedokončani toleranci« oz. »nepopolni toleranci«. Značilen izraz so te restrikcije dobile s pojmom *exercitium religionis privatum*, »zasebno prakticiranje religije«, ki je bilo omejeno s predpraviciami vladajoče religije. Ni šlo za toleriranje nekatoliških konkurenčnih Cerkev, temveč se je le dopuščala strpnost na ravni individualnih pravic.²³ Nekatoličanom, ki so se razhajali z veroizpovedjo deželnega gospoda (v tolerančnem patentu so bili naštetih pripadniki augsburške in helvetske veroizpovedi ter grško pravoslavni), je bilo po najvišji vladarski milosti dopuščeno njihovo versko stanje. Vladarja k temu ni prisililo imperialno versko pravo; toda versko pravo dokumentov cesarstva je bilo dopolnjeno in preseženo z naravnopravnim pogledom, ki je uporabljal pojem nujne tolerance (*tolerantia necessaria*).²⁴ Pod naravnopravnim predznakom pa je lahko iz tolerance izšla stalna pravica (*ius perpetuum*), ki je cesar ni več smel prekršiti, kljub svoji temeljni obveznosti, da ščiti »pravo« in »edino zveličavno« Cerkev (*advocatia ecclesiae*). Po letu 1830 je državnopravna argumentacija navezala na to.

22 Reinhard Joseph Wolny, Die josephinische Toleranz unter besonderen Berücksichtigung ihres geistlichen Wegbereiters Johann Leopold Hay, München 1973, 65.

23 Inge Gaml, Staat - Kirche - Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen Reformation und Revolution, Wien-Köln-Graz 1984, 99.

24 Erika Weinzierl, Der Toleranzbegriff in der österreichischen Kirchenpolitik (1965), ponatis v: *Ecclesia semper reformanda*, Wien-Salzburg 1985, 153-168; Peter Landau, Zu den geistigen Grundlagen des Toleranzpatents Josephs II: (1981), ponatis v: *isti*, Grundlagen und Geschichte des evangelischen Kirchenrechts und Staatskirchenrechts, Tübingen 2008, 348-363; Peter Leisching, Der Toleranzgedanke und seine Bedeutung für Überwindung des Staatskirchentums in der Monarchia Austriaca, v: ZRG Kan, Abt. 80 (1994), 405-421, 415 ff.

Zasebno prakticiranje (*Privatexerzitium*) je bilo hkrati ključni pojem upravnega prava.²⁵ Pomenil je, da verska stavba nekatoliške skupnosti ne sme biti vidna: opazna cerkev v naselju je lahko samo rimskokatoliška. Izjema so bile skupnosti v Šleziji, ki jim je starejše cesarsko državno pravo zagotavljalo pravico do javnega bogoslužja. Tudi v Galiciji, ki je po prvi delitvi Poljske 1773 pripadla Avstriji, so Habsburžani na podlagi varšavskega traktata (1768) protestantom priznali pravico do javnega bogoslužja, čeprav so jo poizkušali zaobiti oziroma spodkopati.²⁶

V okviru zasebnega bogoslužja so lahko nekatoličani (ko so šteli najmanj 100 državljanov) zgradili molilnice in šole ter zaposlili duhovnika in učitelja svoje veroizpovedi. Molilnice pa niso smele biti prepoznane kot cerkve, niso smele imeti zvonika (in zvonjenja) ter javnega dohoda s ceste.²⁷ Niso smele imeti, skratka, znamenja javnosti. Na zunaj naj bi tako vse ostalo, kakor je bilo: vsa dežela je bila zajeta v mrežo katoliških župnij, ki je tudi še naprej ostala nedotaknjena – *parochus ordinarius* kot javni uradnik, ki skrbi za stanje župnije, je ostal katoliški župnik. Nekatoličani so mu še naprej plačevali pristojbino (štolo), čeprav so krste in poroke zanje opravljali nekatoliški duhovniki.

Težave v medkonfesionalnih odnosih so nastajale iz naslednjih vzrokov:

- še nadaljnja vključenost nekatoličanov v obstoječo mrežo župnij
- predpravice vladajoče religije pri mešanih zakonih
- neparitetno (neenakopravno) urejanje verske vzgoje otrok
- prostor za pokope na obstoječih krajevnih pokopališčih.

Posebne težave so povzročale konkretne prijave in opredelitve za nekatoliško veroizpoved. Njihove visoke številke so vodile k nasprotnim strategijam. Tako je 15. decembra 1782 izšel dvorni dekret, v

25 Karl W. Schwarz, *Exerzitium religionis privatum. Eine begriffsgeschichtliche Analyse*, v: ZRG Kan. Abt. 74 (1988), 495-518.

26 Isabel Röskau-Rydel (ur.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Galizien, Bukowina, Moldau*, Berlin 2002, 57 ff.

27 Reiner Sörries, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*, Köln-Weimar-Wien 2008, 45 ff.

katerem je bil 31. december 1782 določen kot datum, do katerega se je treba prijaviti in zaključiti »versko prijavni posel«. Poznejše prijave so imele za posledico 6 tedenski verouk pri pristojnem katoliškem župniku, ki ga je bilo treba poleg vsega tudi plačati in ki je bil pogosto samovoljno podaljševan.²⁸ V času romantike in rimskokatoliške restavracije je bil tak prestop še bolj otežen in pogosto sploh preprečen. Nasprotno pa so bile spreobrnitve v katolištvo državno podpirane, za kar so se posebej zavzemali v krogu Klemensa Marie Hofbauerja (1751–1820).²⁹

Pripombe k jožefinski zakonodaji o mešanih zakonih

Jožefinska zakonodaja o mešanih zakonih je bila le del tolerančne zakonodaje, toda del, ki je močno obremenil življenje evangeličanskih skupnosti v Habsburški monarhiji, tako v Avstriji kot v Sloveniji, in v katerem sta prišli do izraza ambivalentnost in necelovitost tolerance. Toleranca je sicer upoštevala specifičnost razumevanja zakonske zveze pri nekatoličanih³⁰ (kot je razvidno iz jožefinskih patentov o zakonski zvezi iz leta 1783), toda to ne bi smelo odpraviti pristojnosti rimskokatoliškega župnika, ki je bil kot *parochus ordinarius* v vlogi državnega uradnika.

Razlika v razumevanju zakonske zveze je temeljila v tem, da so reformatorji ostro nasprotovali zakramentalnemu pojmovanju zakonske zveze, kakor je bilo opredeljeno najprej na koncilu v Lyonu (1274) in dokončno na koncilu v Firencah (1438–1445). Luther je neutrudno in vedno znova opredeljeval zakon kot »posvetno zadevo«: »Ker sta poroka in zakon posvetna zadeva, nimamo duhovniki in cerkveni služabniki tu nič za urejati in ukazovati, temveč pustiti

28 Peter Leisching, Wege der Toleranz im österreichischen Vormärz. Zum Übertrittsrecht in der präkonstitutionellen Ära, v ÖAKR 39 (1990), 237–265, 242.

29 Leisching, prav tam; Christine Gleixner (ur.), Klemens Maria Hofbauer in Wien 1808–1820, Wien 2001; Otto Weiß, Kulturen - Mentalitäten - Mythen. Zur Theologie- und Kulturgeschichte des 19. und 20. Jahrhundert, Paderborn 2004, 1 ff.

30 Joseph Helfert, Die Rechte und Verfassung der Akatholiken in dem österreichischen Kaiserstaate, Praga 1843, 95 ff.

vsakemu mestu in deželi njihove prakse in navade.«³¹ Reformatorji so zakonsko zvezo izvzeli iz zveličavnega reda in jo v smislu svoje hermenevtične koncepcije nauka o dveh kraljestvih in dveh vladavinah pridružili posvetni vladavini in s tem pravnemu redu in zakonodaji posvetnih oblasti; cerkvene poroke so opredelili kot blagoslovitev po sklenitvi zakonske zveze. Na tej osnovi so se evangeličanski teologi pogosto opredeljevali in glasovali za sekulariziranje zakonskega prava.

Zakonski patent iz 1783 je zakonsko pravo sicer prenesel v pristojnost države, toda vsebinsko je potrdil cerkveno pristojnost za sklepanje zakonskih zvez in vodenje matičnih knjig. Tudi *Splošni državljanski zakonik* (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch – ABGB) iz leta 1811 vsebuje nosilno misel o konfesionalno različnem zakonskem pravu z različno pravno ureditvijo razveze in ločitve zakonske zveze za katoličane, protestante in jude.³²

Medkonfesionalni mešani zakoni so bili podrejeni obvezni obliki: da bi bili veljavni, so morali biti sklenjeni pred rimskokatoliškim duhovnikom in v navzočnosti vsaj dveh prič. Tako je namreč določal dekret tridentinskega koncila (11. 1. 1563), da bi zajezil tajne poroke oziroma zakonske zveze. Nameravana zakonska pravna razjasnitev z uvedbo obvezne oblike pa je uspela le na »tridentinskih« območjih, ne pa v protestantskih deželah, kjer omenjeni dekret ni bil razglašen s prižnice in zato tudi ni dobil veljave. V Nemčiji in na Nizozemskem so zaradi mešane konfesionalne sestave prebivalstva zato sklepali zakonske zveze, ne da bi se držali tridentinske oblike. Pravna negotovost, ki je iz tega izhajala, je bila odpravljena šele s papeško izjavo

31 Martin Luther, Traubuchlein für die einfältigen Pfarrern. Weimarer Gesamtausgabe XXX/3, 74 ff; Vom ehelichen Leben (1522), prav tam X/2, 283; Von Ehesachen (1530), prav tam XXX/3, 205. O tem Albert Stein, Luther über Eherecht und Juristen, v: Helmar Junghans, Leben und Werk Martin Luthers von 1526-1546, Berlin 1983, 171-185, 781 ff (opombe); Karl Heinz Selge, Ehe als Lebensbund. Die Unauflöslichkeit der Ehe als Herausforderung für den Dialog zwischen katholischer und evangelisch-lutherischen Theologie, Frankfurt/M 1999, 77 ff.

32 Stefan Shima, Das Eherecht des ABGB 1811, v: Tagungsprotokoll »Eherecht von 1811 bis 2011«. Historische Entwicklungen und aktuelle Herausforderungen, Wien 2012.

Matrimonia (1741), ki je bila po papežu Benediktu XIV. večkrat poimenovana kot *Benedictina*. Ta je nekatoliške zakonske zveze in katoliško sklenjene mešane zakone oprostila obvezne oblike: če je bil zakon med katoličanom in heretikom brez upoštevanja tridentinskega predpisa »že sklenjen, ali – Bog pred tem obvaruj – bo sklenjen v prihodnosti, potem njegova Svetost pojasnjuje, da je treba tak zakon šteti za veljavnega, če ni kake druge kanonske ovire«³³ Taka ureditev je bila pozneje uporabljena tudi za Kölnsko cerkveno provinco (1830)³⁴ in za Ogrsko kraljestvo (1840). Bog takih konfesionalnih mešanih zakonov ni preprečil. V zahodnem delu habsburške monarhije (v Cislajtaniji) se je obveznost oblike sklepanja mešanih zakonov ohranila, čeprav se je prav ob njej pokazalo, kako zelo se razhajata državno pravo o zakonski zvezi in kanonsko pravo. Na to temeljno konstelacijo zakonskega prava moramo opozoriti prav tako kot na globljo soodvisnost s praksami v deželah ogrske krone.³⁵

Jožefinci so zakonsko zvezo razcepili: v zakonsko pogodbo, za katero so zahtevali državno pristojnost glede ureditve, in v zakrament zakona, ki je bil obravnavan kot čisto cerkvena zadeva. S pomočjo takega razlikovanja je lahko država razsvetljenega absolutizma vzela zakonsko pravo v svoje roke, pri tem pa v veliki meri prevzela obstoječe katoliško zakonsko pravo in uporabila duhovnike, da so kot državni uradniki sprejeli in potrdili zakonsko pogodbo.

Po kanonskem pravu obstaja pri konfesionalnih mešanih zakonih zadržek *mixta religio*, od katerega lahko osvobodi le škofovsko dovoljenje (dispens). To dovoljenje je bilo podeljeno le ob zagotovilu,

33 Citat po Silvia Hell, *Ehethnologische Aspekte unter besonderer Berücksichtigung konfessionsverschiedener/-verbindender Ehen*, v: Konrad Breitsching/Wilhelm Rees (ur.), *Tradition - Wegweiser in die Zukunft. Festschrift für Johannes Mühlsteiger SJ zum 75. Geburtstag*, Berlin 2001, 35, 56, 37.

34 Christoph Link, *Staat und Kirche in der neueren deutschen Geschichte*, Frankfurt/M. 2000, 51.

35 Karl Kuzmany, *Handbuch des allgemeinen und österreichischen evangelisch-protestantischen Ehegesetzes* (...), Wien 1860, 7 ff; Bruno Primetshofer, *Rechtsgeschichte der gemischten Ehen in Österreich und Ungarn (1781-1841)*, Wien 1967; Johannes Mühlsteiger, *Der Geist des josephinischen Ehegesetzes*, Wien-München 1967.

da ne bo prišlo do odpada od katoliške vere in ob obljubi obeh zakoncev, da bosta vse otroke katoliško krstila in vzgajala.³⁶

Tolerančni patent pa je temu nasprotno odredil, da je treba take zaveze o vzgoji opustiti. Uveljavil je pravilo, da morajo vsi otroci naslediti veroizpoved katoliškega očeta, v nasprotnem primeru – nekatoliškega očeta – pa velja načelo: *sexus sexum sequitur*, torej veroizpoved sinov po (nekatoliškem) očetu in hčera po (katoliški) materi.

Konflikti zato seveda niso izostali. Čeprav je cesar odredil, da se z državne strani omenjene zaveze (reverzi) ne smejo zahtevati, to ni bila ovira, da jih kljub prepovedi v cerkvi ne bi vendarle zahtevali kot pogoj za dovoljenje ali jih nekatoliškim partnerjem »priporočali« kot njihovo prostovoljno dejanje.³⁷ Ali naj se katoliški župnik kot državni poročni organ – ki se v tej vlogi zadovoljuje z ugotovitvijo soglasja zakoncev o njihovi zvezi (pasivna asistenca) – drži kanonskega prava ali naj ga kot državni poročni organ ne upošteva? V osebi duhovnika se trejo različne zahteve in pričakovanja države in Cerkve, kar obremenjuje njegovo vest. Lahko izhajamo iz tega, da zaveze o vzgoji s tolerančnim patentom niso bile odpravljene ne na Ogrskem ne v Avstriji. Velja tudi ugotoviti, da je bila nekatoliška vzgoja otrok, ki jo tolerančni patent ureja po načelu *sexus sexum sequitur*, zgolj »opolnomočenje« nekatoliških očetov, da smejo nekatoliško vzgajati sinove, ni pa bila razumljena kot strikten ukaz. Dva dvorna dekreta iz jožefinskega desetletja (1785 in 1788) izrecno določata, da lahko katoliški duhovniki opominjajo katoliškega partnerja, da je po vesti dolžan vzgajati vse otroke.³⁸ Ne vemo pa, koliko so se ti dekreti dejansko uresničevali.

Ali: kako je bilo z mešanimi zakoni, ki so bili sklenjeni nelegalno pred nekatoliškim verskim uslužbencem (da uporabim sodoben izraz) in ne pred rimskokatoliškim službujočim župnikom (*parochus ordinarius*)? Največkrat je bila prav zahtevana zaveza (o vzgoji otrok)

36 Karl Theodor Geringer, Die Konfessionsbestimmung bei Kindern aus gemischten Ehen in der Zeit zwischen dem Konzil von Trident und dem Ende der Glaubenskriege, v Fides et Ius. Festschrift für Georg May zum 65. Geburtstag, Regensburg 1991, 303-316.

37 Gampl, Staat - Kirche - Individuum (kot v op. 23), 176.

38 Primetshofer, Rechtsgeschichte der gemischten Ehen, 61.

razlog za ta prepovedani ovinek. Ali je bila taka zakonska zveza neveljavna, ker ni bila sklenjena po predpisih? Dvorna komisija za pravne zadeve je imela stalno opravka s takimi primeri.³⁹ Tega tu ne morem konkretno obravnavati. Rad pa bi se omejil le na eno zadevo, ki nas bo morda presenetila. Dvorna komisija je namreč največkrat prišla do sklepa, da na tak prepovedan način sklenjena zakonska zveza ni neveljavna, ker nekatoliški duhovnik sme biti navzoč kot poročna priča. Tudi katoliški župnik namreč v takih primerih ne more biti kaj več kot javna priča, saj gre le za sklepanje zakonske pogodbe,⁴⁰ ne pa za zakrament, ki državnega prava ne zadeva. To pomeni: soglasje o zakonski zvezi, ki je bilo podano pred dvema ali tremi pričami, med katerimi je ena nekatoliški pastor, je bilo priznано za veljavno, čeprav ni bilo dovoljeno.

Katoliški kler je že zgodaj ugovarjal jožefinski pravni ureditvi mešanih zakonov.⁴¹ Leta 1801 so zgornjekoroški duhovniki poizkušali spodbuditi cesarja, da bi uvedel tudi državni zadržek do porok veroizpovedno različnih parov.⁴² Tako naj bi z državne strani zasuli jarek med cerkvenimi papeškimi predpisi in državnim pravnim redom, in sicer v prid rimskega kanonskega prava. Med pogoje za pridobitev potrebnega državnega dovoljenja oziroma spregleda takega zadržka pa so navedli: da je izključena nevarnost odpada od katoliške vere, da morajo biti vsi otroci vzgajani katoliško, da se katoliški partner zaveže uporabiti vsa primerna sredstva, s katerimi bi nekatoliškega partnerja pripravil do spreobrnitve, ter da morajo obstajati nujni ali zelo važni razlogi za sklenitev mešanega zakona. Ta pobuda je sicer obtičala v pisarniških predalih, je pa vredna omembe zaradi vsebinskega ujemanja s pismom papeža Pija VI. iz leta 1782. Cesar je predlagani *modus procedendi* odklonil in pri tem posmehljivo pokazal na nemarnost duhovščine kot odgovorne za tako stanje: duhovniki bi lahko s smotrnim podukom pri spovedi posvarili pred vstopanjem v mešane zakonske zveze.⁴³

39 Prav tam, 56 ff.

40 Prav tam, 56.

41 Prav tam, 67.

42 O tem konkretnije Primetshofer, Rechtsgeschichte der gemischten Ehen, 67 ff.

43 Prav tam, 69.

Impedimentum catholicismi

Seveda je cesar Franc I. potem tudi sam spodbudil razmišljanje, kako bi z neko državno oviro zajezili naraščanje števila mešanih zakonov (1813). Niti pristojna dvorna komisija za pravne zadeve niti dvorna pisarna pa teh načrtov nista zmogli uresničiti, tako da je vse ostalo pri določbah jožefinskega patenta in ABGB 1811. Je pa ta poizkus pokazal, da se je po napoleonskih vojnah okrepil interes za ponovno utrditev zveze med državnim prestolom in katoliškim oltarjem.

Leta 1814 je sledilo novo znamenje tega: uvedena je bila nova ovira za sklepanje zakonske zveze, in sicer *impedimentum catholicismi* (dvorni dekret 26. 8. 1814),⁴⁴ uredba za zaščito katoliškega zakona, natančneje za zaščito katoliškega nauka o nerazvezljivosti zakona. Prepredčeval je nekatoličanu, da bi po razvezi svojega (nezakramentalnega) zakona lahko sklenil novo veljavno zakonsko zvezo s katoličanom, dokler je njegov ločeni partner še živ. Pri nekatoličanih namreč ne obstaja le »ločitev od mize in postelje« (*separatio a mensa et thoro*), temveč tudi *divortium*, razveza zakonske zveze sploh, če obstoje za to zakoniti razlogi (nezvestoba, več kot petletna zaporna kazen, zapustitev, zapostavljanje, trpinčenje, soglasna ločitev zaradi nepremagljivega občutka odvratnosti po predhodni ločitvi od mize in postelje).

Konflikt interesov med Cerkvijo in državo, ki smo ga lahko opazovali pri mešanih zakonih, ni bil odpravljen. Pogajanja z Rimom, ki so se začela v 30. letih 19. stoletja⁴⁵ so sicer leta 1840 privedla do svobode pri obliki poroke versko mešanih parov na Ogrskem (kot že prej leta 1830 z *Breve Pija VI.* v Kölnu), ne pa za Avstrijo. Tu je veljala katoliška oblika poroke (§ 77 ABGB) v tem smislu, da je moral v vsakem primeru nuditi pasivno asistenco katoliški duhovnik, tudi če niso bile podane zaveze o katoliški vzgoji in tudi če poroke ni opravil kot katoliški svečenik, temveč le kot od države pooblaščen poročni organ.

44 Kuzmany, Eherecht, 187 ff.

45 Bruno Primetshofer, Die Frage der gemischten Ehen in der Reformplänen des Wiener Erzbischofs Vinzenz Eduard Milde und des Apostolischen Nuntius Pietro Ostini (1832-34), ponatis v: Primetshofer, Geammelte Schriften, Berlin 1997, 3-24.

Ureditev mešanih porok v Prekmurju

Tudi na Ogrskem je bil mešani zakon lahko sklenjen le pred rimskokatoliškim svečenikom. Tako je določala *Explanatio Leopoldina* (1691), ki je omejevala evangeličansko bogoslužje na »artikularne kraje« (artikul/člen XXVI, 1681), drugje pa dopuščala le *devotio domestica* – brez duhovnika v zasebnem krogu družine oziroma hiše. Tako je bilo tudi v Prekmurju, kjer ni bilo nobenega artikularnega kraja. *Resolutio Carolina* (1731) kralja Karla III. je potrdila tako ureditev in omejitev javnega kulta na artikularne kraje. Posledica tega je bila, da so zunaj artikularnih krajev tudi v Prekmurju postali katoliški duhovniki pristojni tudi za protestante: konfesionalno mešani zakoni so se lahko sklepali le pred rimskokatoliškim župnikom.⁴⁶ Tega tudi tolerančni patent in deželni zakoni iz let 1790–1791 niso spremenili;⁴⁷ celo uvedba ABGB (1. maj 1853) na Ogrskem je ohranila pristojnost katoliških zakonskih sodišč za mešane zakone,⁴⁸ čeprav je bila leta 1840 na Ogrskem ukinjena obvezna katoliška oblika sklepanja zakona. Patent o zakonski zvezi (1856), ki je sledil sklenjenemu konkordatu Avstrije z Vatikanom leta 1855, je pravno stanje razjasnil tako, da je potrdil pristojnost rimskokatoliških sodišč za mešane zakone.⁴⁹ Niti spreobrnitev katoliškega zakonca k evangeličanski veri te pristojnosti ni odpravila. Vse to je povzročalo ostre konflikte, ki so leta 1894 privedli do uvedbe civilne poroke oziroma zakonske zveze.⁵⁰ Občutena je bila kot »nujnost, da bi v večkonfesionalni Ogrski našli potrebno ravnotežje«. ⁵¹ Po zlomu habsburške monarhije je bilo v Prekmurju uve-

46 Kuzmany, Eherecht, 69 ff.

47 Prav tam, 76.

48 Prav tam, 77.

49 Pprav tam, 81.

50 Ogrsko civilno pravo: GA 1894: XXXI, §29,1 (civilna zakonska zveza); §75 (razveza zakona); XXXII (verska pripadnost otrok), XXXIII (državno vodenje matičnih knjig). O tem Moritz Csaky, *Die römisch-katholische Kirche in Ungarn*, v: Adam Wandruszka/Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, zv. IV: *Die Konfessionen*, Wien, 248-331, 298 ff.

51 Moritz Csaky, *Die katholische Kirche und der liberale Staat in Ungarn im 19. Jahrhundert*, v: *Ungarn-Jahrbuch* 5 (1973), 117-131, 129.

deno avstrijsko pravo ABGB v njegovi konfesionalni izvedbi, ki se je moralo leta 1946 v združenju Jugoslaviji umakniti enotnemu zakonu o (civilni) zakonski zvezi.⁵²

Danes ...

Kaj pomeni spomin na jožefinsko toleranco za naše življenje danes? Pojem tolerance se je močno spremenil: iz pravnega pojma je postal etični. Toleranca je zahtevana tudi v današnjem medkonfesionalnem sobivanju/sožitju, toda ne meri več na zgolj tolerirani položaj konfesionalne manjšine, temveč predpostavlja konfesionalno enakopravnost vseh Cerkev in verskih skupnosti, kot je razglašeno tudi v 7. členu slovenske ustave.⁵³ Eno od konsekvenc tega vidimo v *Sporazumu med državo in Evangeličansko cerkvijo v Republiki Sloveniji* (5. 1. 2000), ki določa pravne okvire za cerkveno delovanje v državi.⁵⁴ Cerkev se v Sloveniji srečujejo kot enakopravne – tudi pred laiciističnimi težnjami in zahtevami države.⁵⁵ Današnjemu medkonfesionalnemu in medreligioznemu diskurzu daje pečat predvsem priznavanje različnosti, ki je še posebej zahtevano z religiozne pedagoške strani.⁵⁶ Cerkev se lahko razumejo kot kooperacijski partnerji v smislu *Ekumenske listine (Charta oecumenica, 2001)*, zato se lahko tu odpovemo razlikovanju med »cerkvami« in »cerkvenimi skupnostmi«, ki ga najdemo v katoliškem cerkvenem pravu (*Zakonik cerkvene prava, kanon 364, 6*).

52 Mira Alincic, Das Eherecht in Jugoslawien, v: Die Entwicklung des Familienrechts in Mitteleuropa, Wien 1970, 79-85.

53 Silvo Devetak/Liana Kalčina/Miroslav F. Polzer (ur.), Legal Position of Churches and Religious Communities in South-Eastern Europe, Ljubljana–Maribor–Vienna 2004, 333.

54 Drago Čepar (ur.), Država in vera v Sloveniji, Ljubljana, Urad Vlade RS za verske skupnosti 2008, 97-99.

55 Rees, Staat und Kirche in Österreich und Slowenien, 144.

56 Martin Jäggle, Religiöse Pluralität als Herausforderung der Schulentwicklung, v: isti/Thomas Kroboth/Robert Schelander (ur.), lebens.werte.schule. Religiöse Dimension in Schulkultur und Schulentwicklung, Wien–Berlin–Münster 2009, 267-280, 269.

Občutljiva tema medcerkvenih pogovorov je še vedno zaveza o (katoliški) vzgoji, ki je zahtevana od katoliškega partnerja, da lahko pridobi dovoljenje (*licentia*) za sklenitev konfesionalno mešane zakonske zveze (*Zakonik cerkvenega prava*, kanon 1124). Posebej za manjšinske cerkve ima (katoliški) institucionalni pritisk k obvezni enostranski zavezi usodne posledice – z zelo hudimi demografskimi učinki.⁵⁷ Skupna odgovornost za konfesionalno »povezujoče« zakonske zveze – ta je cilj ekumenskega sodelovanja na poti k spravljeni različnosti – si ne zasluži takega »uradno-cerkvenega sumničenja«, kakršno izraža zahtevana zaveza kot pogoj za dovoljenje, skleniti mešano zakonsko zvezo. Izhajajoč iz *Ekumenske listine* (2001), ki pomeni »zavezujoče merilo« za »ekumensko kulturo dialoga in sodelovanja« in obvezuje Cerkve podpisnice,⁵⁸ zasluži toleranca posebno pozornost in spoštovanje. V znamenju tolerance je bila verska politika Habsburžanov pred 230 leti postavljena na povsem nove temelje. Danes mora misel o toleranci ne le registrirati ogromne verskopoliitične in družbene spremembe, temveč tudi vprašati, ali lahko zahtevano zavezo k rimskokatoliški vzgoji otrok – pa čeprav je ta dana ob pozornosti do vesti nekatoliškega partnerja – v luči *Ekumenske listine* opustimo kot neprimerno.

Iz nemščine prevedel Marko Kerševan

57 Wolfgang Lutz/Johanna Uljas-Lutz, Kofessinsverbindende Familien als vordringlichen Lernfeld einer Minderheitskirche, v: Michael Bünker/Thomas Krobath (ur.), Kirche: Lernfähig für die Zukunft? Festschrift für Johannes Dantine zum 60. Geburtstag, Innsbruck-Wien, 1998, 312-323.

58 Dietrich Pirson, Die Mitwirkung der römisch-katholischen Kirche an der Charta Oecumenica, v: Wilhelm Rees (ur.), Festschrift für Joseph Listl zum 75. Geburtstag, Berlin 2004, 261 ff.